

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEV YADİGAR VƏLİ OĞLU

**QƏDİM TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏN ORTA ƏSRLƏR TÜRK ƏDƏBİ
DİLİNƏ (TÜRKİ) KEÇİD DÖVRÜ**

10.02.06 –Türk dilləri

**Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2011

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: Roza Hüseyn qızı Eyvazova
filologiya elmləri doktoru,

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
filologiya elmləri doktoru,

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universitetinin türkologiya kafedrası

Müdafiə «_06_» _____12_____ 2011-ci il saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31, Y mərtəbə, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2011 -ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim türk runik yazılı abidələrinin dili ilə bağlı kifayət qədər tədqiqat əsərləri olsa da, bu abidələrə və deməli, həm də qədim türk ədəbi dilinə məxsus norma xüsusiyyətlərinin orta əsrlər türk ədəbi dilinə ötürülməsi problemi türkologiyada yetərinə tədqiq edilməmişdir. Prof. Ə.R.Tenişev, prof. N.Q.Cəfərov Orxon-Yenisey abidələrinin bəzi dil xüsusiyyətlərinin orta türk dövrü yazılı abidələrində davam və inkişaf etdirildiyini göstərmişlər. Halbuki orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid dövrü ilə bağlı tarixi-mədəni şəraitin geniş şəkildə araşdırılmasına, qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə ötürülmüş norma keyfiyyətlərinin sistemləşdirilməsinə, onların müvafiq dil səviyyələri (fonetika və qrafika, leksika, qrammatika) üzrə tədqiqinə xüsusi ehtiyac vardır.

Qədim türk dövrü ilə orta türk dövrünün etnik-mədəni prosesləri arasında varislik rəbətəsi mövcuddur və xronoloji baxımdan sonrakı əvvəlkinin davamı kimi meydana çıxır. Ancaq onları doğuran tarixi-ictimai situasiyalar müxtəlifdir və biri digərindən fərqlənir. Qədim türk dövründə xarakter əlamət assosiativlik idi və bu istər siyasi mənada, istər etnik zəmində, istərsə də dil proseslərində özünü göstərirdi.

Qədim türk dövrünün etnokulturoloji proseslərinin əsas tərkib hissələri olan türk etnoslarının inteqrasiyası və ümumtürk təfəkkürünün formalaşması etnik-mədəni proseslərin sonrakı stadiyasını doğurur. Növbəti mərhələ dillə bağlı olur və hər iki assosiativliyi (ümumtürk birliyi və ümumtürk təfəkkürünü) tamamlayan üçüncü bir assosiasiyayı meydana çıxarır; inteqrasiya olunmuş tayfa subyektlərinin dil xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən ümumi yazı dili yaranır. Bu dil hər iki assosiativliyin məhsulu hesab olunur və bir çox əlamətlərinə görə türk soylarının gündəlik danışq dilindən fərqlənir. Əvvəla, burada dilin daxilindən gəlmə spontanlıqla yanaşı, onun üzərində işləmə prosesini əks etdirən, yəni dil subyektlərinin bilavasitə müdaxiləsi yolu ilə əmələ gələn dil faktları var. Burada ədəbi nitq standartları, bu və ya digər məqamlarda işlənən sabit birləşmə, ifadə və tərkiblər mövcuddur. Dil faktları seçilir. Paralel dil vahidlərindən bəzisi normalaşır, digər qismi isə sabit situasiyalara, üslubi məqamlara təhkim olunurlar. Yəni, ümumi yazı dili hesab etdiyimiz kommunikativ sistemin norma və üslub tərəfləri də müəyyənləşir. Digər tərəfdən, bu dövrün əsas yazılı və ədəbi abidələri

olan qədim türk yazılı abidələrində yaranmış və ancaq ona məxsus bəzi dil normaları sonrakı orta əsrlər dövründə saxlanılır, bir müddət qaldıqdan sonra ümumişlək sferadan çıxır. Bununla bərabər, qədim türk dövrü ümumtürk təfəkkürünün yetirdiyi elə ədəbi (yazıda ümumi qəbul olunmuş) dil faktları da var ki, bunlar uzun müddət orta əsrlər dövrü ədəbi türkcələrində saxlanılır.

Orxon-Yenisey abidələrində ifadə olunan qədim türk dövrü ədəbi dili bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: 1. Yad təsirlər yoxdur və ya əhəmiyyətli tutumda deyil; 2. Dövrün bir yox, bir neçə aparıcı etnokulturoloji mərkəzlərinin dil xüsusiyyətləri ədəbi dilin normalarını təşkil edir; 3. Yazılı və şifahi qollara malikdir; 4. Qədim türk cəmiyyətinə daxil olan ayrı-ayrı tayfaların dil xüsusiyyətlərinin təmərküzləşməsindən ibarət integrativ meyillər daha güclüdür; 5. Ədəbi dilə məxsus normalılıq keyfiyyəti bəzi dil səviyyələrində tam təşkil olunsada, digər səviyyələrdə tam müəyyənləşmə həddinə çatmır (məsələn: bəzi fonetik, leksik paralellərin mövcudluğu).

Qədim türk dövrünün başa çatması ilə Altayda, Türküstanda yeni etnokulturoloji sistem təşəkkül tapır. Yeni yaranmış etnik-mədəni sistem köhnə sistemdən fərqli əlamətlərlə səciyyələnir. Birinci növbədə qohum dil subyektlərinin etnocoğrafi sərhədlərində dəyişikliklər baş verir; etnik-mədəni sistemin coğrafi hüdudları dağılır. Əvəzində yeni (lakin bu dəfə lokal) etnocoğrafi sərhədlər müəyyənləşir. İkincisi, bütün sahələrdə forma və strukturca təmərküzləşmənin yerini diferensiasiya tutur, müstəqil türk ədəbi dillərinin normaları müəyyənləşir. Üçüncüsü, qədim türk birliyinin müxtəlif etnosubyektləri bir-birindən ayrılaraq başqa-başqa ərazilərdə lokallaşır və vahid etnokulturoloji məkan müstəqil etnik- mədəni mühitlərə parçalanır. Orta türk dövrünün əvvəllərində Altayda və Türküstanda türk xalqlarının etnocoğrafi hüdudları bir-birinə yaxın olduqlarından müstəqil türk ədəbi dilləri qədim türk dövrü ədəbi dil xüsusiyyətlərini bir müddət qoruyub saxlayır, başqa sözlə, Orxon-Yenisey abidələrinin ədəbi normalarını davam və inkişaf etdirirlər. Odur ki, orta əsrlər türk yazılı abidələri bir müddət qədim türk yazılı abidələrinin “runik köyne” xüsusiyyətlərinin aparıcılığı ilə xarakterizə olunur. Məsələn, qədim türk runik yazılı abidələrinin dilinə məxsus kağan sözü “Oğuznamə”də (uyğur versiyası) aktiv dil vahidi kimi müstəqil, nominativ mənada işlənsədə, orta türk dövrü yazılı abidələrində leksik aktuallığını (müstəqil, nominativ mənasını) itirir, S.Sarayinin “Kitab Gülistan bi-t türki” əsərində artıq

bədii dil detalına çevrilir. Bu isə Orxon-Yenisey abidələrinə məxsus dil normasının dəyişikliklərə məruz qaldığını, əslində davam və inkişaf etdirildiyini göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi qədim türk yazılı abidələrinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin, fonetik, leksik, qrammatik normaların orta əsrlər türk yazılı abidələrində davam və inkişaf etdirildiyini sübut etmək, vəzifəsi isə qədim türk dövründən orta əsrlərə keçid dövrünün tarixi-mədəni şəraitini, qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlərin türk ədəbi dilinə ötürülmüş ayrı-ayrı dil səviyyələrinə aid normaları araşdırmaq və türkologiyanın tədqiqat obyektinə çevirməkdir.

Tədqiqatın obyekt. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinə aid olan və sonrakı orta əsrlər türk yazılı abidələrinə ötürülən fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda əsasən təsviri metoddan istifadə olunmuş, yeri gəldikcə struktur təhlil, dilçilik coğrafiyası metodlarına, müxtəlif yazılı abidələrdən, türk dillərinin tarixi mənbələrindən istifadə edildikdə isə müqayisəli-tarixi metoda, bunlarla yanaşı, kvantitativ (statistik) təhlil, mövzu qrupları, modelləşdirmə, təsnifat və sistemləşdirmə üsullarına müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada qədim türk dövrünün Altay və Türkünstanla bağlı əsas etnik-mədəni prosesləri (etnik-mədəni mühitin, ümumtürk təfəkkürünün məhsulu olan vahid dini-mifoloji sistemin yaranması, ümumi yazı dilinin, ədəbi nitqin formalaşması) üzə çıxarılır, oğuzların, qıpçaqların və uyğurların qədim dövrün etnokulturoloji proseslərində rolu müəyyənləşdirilir. Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrdə türklərin vahid ədəbi dildən istifadə etdikləri konkret dəlillərlə (vahid ədəbi dil səviyyəsində gedən proseslər – başqa dillərdən alınmaların, ümumxalq dili leksikasının mövcudluğu, oğuz, qıpçaq, karluq, uyğur mənşəli dil faktlarının inteqrasiyası, sabit orfoqrafik qaydaların, xüsusi durğu işarələrinin, mükəmməl əlifbanın olması, normalaşma meyilləri, üslub təzahürləri və s.) ilk dəfə olaraq əsaslandırılır, qədim türk dövrü ədəbi dilinin xüsusiyyətləri (yad təsirlərin azlığı, əhəmiyyətli tutumda olmaması, inteqrativ meyillərin – dövrün bir neçə aparıcı etnokulturoloji mərkəzinə məxsus oğuz, qıpçaq, uyğur mənşəli dil xüsusiyyətlərinin ədəbi dil normalarını təşkil etməsi, yazılı və şifahi qollara malik olması) müəyyən edilir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq orta əsrlər türk yazılı abidələrində davam və inkişaf

etdirilən Orxon-Yenisey abidələrinə (qədim türk ədəbi dilinə) məxsus dil normaları sistemləşdirilir və fonetik (fonoqrafik), leksik, qrammatik səviyyələr üzrə nəzərdən keçirilir. Olduğu kimi işlənən və orta türk dövrü yazılı abidələrində struktur-forma, funksional-məzmun dəyişikliklərinə məruz qalan runik koyne xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq üzə çıxarılır, müvafiq dil səviyyələri üzrə qruplaşdırılır.

Dissertasiyada eradan əvvəl I minillkdə Azərbaycanda türklərə məxsus etnik-mədəni mühitin mövcudluğu və yazı mədəniyyətinin olduğu göstərilir, Qafqaz Albaniyası dövründə yaradılmış və Respublikamızın şimal-qərb bölgələrində çoxluq təşkil edən alban yazılı abidələrinin Azərbaycanda yaşayan türklər tərəfindən azı eradan əvvəl I minillkdə qədim türk əlifbası ilə yazıya alındığı ilk dəfə olaraq sübuta yetirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri orta əsrlər türk ədəbi dillərinin normativ (təsviri) qrammatikasının yazılması, ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi qrammatikalarının, ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli sayıla bilər. Bununla yanaşı, tədqiqatdan təhsilin bakalaviatura və magistratura pillələrində «Qədim dil», «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» fənlərinin tədrisində istifadə olunma, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, müəllimlər, qədim türk yazılı abidələrinin dili, ədəbi dil tarixi üzrə mütəxəssislər üçün də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Mənbə kimi qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrindən, orta əsrlərə aid tərcümə lüğətləri, bədii əsrlər və qrammatika kitablarından, görkəmli türkoloqların fikir və mülahizələrindən, habelə türk xalqlarının tarixinə həsr olunmuş əsrlərdən, tarixi salnamələrdən istifadə olunmuşdur.

İşin tətbiqi. Dissertasiyanın materialları Gəncə Dövlət Universitetində «Dilşünaslıq» istiqamətinin «Müqayisəli dilçilik» ixtisası üzrə təhsilin magistr pilləsində «Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili və orta əsrlər türk ədəbi dili (türki)» adlı seçmə fənn kimi tədris edilir, həmçinin Gəncə Dövlət Universitetində təhsilin bakalaviatura və magistratura pillələrində «Qədim dil», «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» fənlərinin tədrisi zamanı dissertasiyanın materiallarından istifadə olunur.

İşin aprobeiası. Dissertasiya işi BDU-nun türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmiş, müzakirə edilərək müdafiəyə buraxılmışdır. Tədqiqat işinin ümumi məzmunu nəşr edilmiş dörd

monoqrafiyada, iki dərs vəsaitində, beş metodik vəsaitdə, digər tədris-metodiki işlərdə əhatə olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı altmış iki elmi məqalə çap olunmuş, səkkiz elmi konfransda, o cümlədən iki beynəlxalq elmi konfransda məruzə edilmişdir. Məqalələr AMEA-nın «Xəbərlər»ində, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Tədqiqələr», «Dilçilik məsələləri», AMEA Terminologiya Komissiyasının «Terminologiya məsələləri», AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun «Elmi araşdırmalar»ında, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Elmi axtarışlar» toplusunda, AMEA Folklor İnstitutunun «Dədə Qorqud» elmi-ədəbi toplusunda, ADPU-nun, ADU-nun, SDU-nun, GDU-nun «Elmi Xəbərlər»ində, BSU-nun «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri», ADMİU-nun «Mədəniyyət dünyası» elmi məcmuələrində, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Türkologiya» beynəlxalq elmi jurnalında, BDU-nun «Tarix və onun problemləri» nəzəri, elmi-metodik jurnalında, «Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu»da dərc olunmuşdur. Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı Türkiyədə, Qazaxıstanda, Ukraynada, Gürcüstanda altı elmi məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarların siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyektı, metodu, mənbələri, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, işin təbiiqi, əsərin əsas nəticələrinin aprobasiya və nəşri, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir. I fəsil **«Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: tarixi-mədəni şərait, dil prosesləri» adlanır.** Qədim türk run yazılarının dialektüstü nitqindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid baş verir – qədim türk etnik və dil mühiti dağılır. Keçid dövründə dil proseslərinin ehtimal edilən sxemi bu cürdür: qədim türk run yazılarının dialektfövqü norması lokallaşmış türk dil mühitinə adaptasiya olunmalı (bu isə bir yolla gedə bilərdi: «köhnə» norma ilə «yeni»nin paralel mövcudluğu və tədricən yeni normanın mütləqliyi) və

ya yeni yazı dili normaları formalaşana qədər hazır ədəbi (dil) qəlib kimi istifadə edilməli idi. Hər iki halda qədim türk run yazılarının dialektfövqü normaları-ədəbi dil qəlibləri ölmür, inkişafın sonrakı dil subyektlərinə ötürülür və bu zaman ənənə xatirinə işlənən statik dil elementi olaraq qalır.

Türk run yazılarına məxsus norma hadisələri orta əsrlər türk ədəbi dilində sadəcə olaraq təkrar olunmur, həm də inkişaf və deformasiyaya məruz qalır. Orta əsrlər türk ədəbi dilləri sonrakı dövrün fərqli hadisələri, fərqli tarixi – ictimai şəraiti əhatəsində qaldığından əski normanın inkişafına ekstralinqvistik təsir də istisna edilmir. Məsələn, uç- feili türk run yazılarının leksik dil səviyyəsində «ölmək» anlamını verir. Kültiqin koy yilka yiti yeqirmike uçtı (KltC-Ş, tərcüməsi: Kültiqin qoyun ilinin on yeddisində // on yeddinci günü vəfat etdi). Və həmin semantik nüvə ilə də orta əsrlər türk yazılı ədəbi nitqinə ötürülür. Ancaq sema deformasiyaya məruz qalaraq dini təfəkkürün təsiri ilə yeni dünyagörüşə adaptasiya olunur. Odur ki, həmin dövr türk yazılı abidələrinin dilində uçmaq feli «cənnət, behişt» mənasındadır. «Divani-lügət-it-türk»də: uçmaq yeri körildi¹ (tərc.: cənnətin yeri görüldü).

I fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. I yarım fəsil «**Qədim türk dövründə etnik-mədəni mühit və dil prosesləri**» adlanır. İnkişafın sonrakı stadiyasında qədim türk birliyi Altayda süqut edir, qədim türk ədəbi dili deformasiyaya məruz qalır, onların yerinə Türkünstanda lokal türk etnik mühitləri yaranır və lokal türk ədəbi dilləri təşəkkül tapır. Və onu müvafiq tarixi-ictimai proseslər doğurur. Mədəni tarixi proseslərin məkanı Türkünstan ilə yanaşı, Volqaboyunu, Şərqi Avropanı, Qafqaz, Azərbaycan və Anadolunu əhatə edir. İkinci və ya Şərqi Türk xaqanlığı zamanında (681-745) inzibati birlik təxminən iyirmidən artıq qohum türk tayfalarını birləşdirirdi. Onların qədim türk birliyində siyasi vəziyyəti eyni olmadığı kimi, qədim türk ədəbi dilinin təşəkkülündə də bu tayfa-dialekt dilləri eyni dərəcədə iştirakçı deyildi. Hər iki planda həm dil subyektləri, həm də dialekt dilləri bir-birindən fərqlənirdi.

Qədim türk birliyinin süqutundan (həm siyasi mənada, həm də türk tayfalarının etnik təmərküzləşməsi baxımından) sonra tayfa

¹ Divanü-l üğat-it-türk tərcüməsi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s.119

subyektləri fərqli ictimai, mədəni şəraitə düşür və tayfa dilləri fərqli ekstralinqvistik, endolinqvistik amillərin təsirinə məruz qalır. Xırda tayfalar məlumdur ki, qohum (həm də qohum olmayan) mühitdə assimilyasiya olunur. Çoxlu sayda dil subyektlərini birləşdirən iri tayfalar isə müstəqil etnik vahidlərə çevrilir.

Oğuzlar, qıpçaqlar, uyğurlar qədim türk dövrünün etnokulturoloji proseslərində əsas (həlledici rola malik) qüvvə sayılırlar. Heç də təsadüfi deyil ki, qədim türk dövrünün sonuna yaxın onlardan biri – əvvəl uyğurlar, sonra digəri – qırğızlar xüsusi çəkiyə malik qüvvə kimi özünü göstərir. Orta türk dövrünün əvvəllərində Xəzərin şərq sahillərində (ərəb müəlliflərinə görə «Dəşti-Oğuzan»da) Oğuz yabqu dövləti yaranır, Dunaydan Altaya qədər geniş ərazidə (yenə ərəb müəlliflərinə görə «Dəşti-Qıpçaq»da) qıpçaqların dövləti formalaşır. Prof. Ə. R.Tenişev isə qədim türk yazılı abidələrinin runik koynesində iki cür – oğuz və uyğur əsəşli başlanğıcların olduğunu bildirir¹. Başqa sözlə, qədim türk dövrünün etnokulturoloji mərkəzləri birbaşa, ya dolaylı şəkildə orta türk dövründə də fəal qüvvə olaraq qalır.

Hər iki dövrün etnokulturoloji prosesləri arasında da varislik rabitəsi var və xronoloji baxımdan sonrakı əvvəlkinin davamı kimi meydana çıxır. Ancaq onları doğuran tarixi-ictimai situasiyalar müxtəlifdir və biri digərindən fərqlənir. Qədim türk dövründə xarakter əlamət assosiativlik idi və bu istər siyasi mənada, istər etnik zəmində, istərsə də dil proseslərində özünü göstərirdi. Ancaq orta əsrlər dövrünə getdikcə etnokulturoloji proseslərin ağırlıq qüvvəsi inteqrasiyadan diferensiasiya üzərinə keçir. Geniş mənada etnokulturoloji proseslər etnos subyektlərinin coğrafi yerləşməsindən tutmuş onların etnik özünüdərkinə, etnik şüurun formalaşması və milli təfəkkür faktlarının meydana çıxmasına qədərki proseslərlə başlayıb nəticə etibarilə dil proseslərində dayanır. Etnik – mədəni prosesləri dar mənada etnosun həyatında baş verən mədəni və ya (yaxud həm də) dil prosesləri kimi qavramaq da mümkündür. Bunun elə bir fərqi yoxdur. Çünki hər hansı etnos olursa – olsun, ona məxsus etnik təfəkkürün enerjisi ya şifahi, ya da yazılı təfəkkür faktlarında üzə çıxır. Bu isə etnik – mədəni adlandırdığımızın əsas üzvi hissəsidir.

¹Тенишев Э.Р. Языки древне и среднеписьменных памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания, 1979, № 2, с. 82.

Qədim türk dövrünün etnokulturoloji proseslərinin əsas tərkib hissələri olan qədim türk birliyinə daxil olan tayfaların inteqrasiyası və ümumtürk təfəkkürünün formalaşması etnik-mədəni proseslərin daha bir stadiyasını doğurur.

Növbəti mərhələ dillə bağlı olur və hər iki assosiativliyi (ümumtürk birliyi və ümumtürk təfəkkürünü) tamamlayan üçüncü bir assosiasiyanı meydana çıxarır; inteqrasiya olunmuş tayfa subyektlərinin dil xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən ümumi yazı dili yaranır. Bu dil hər iki assosiativliyin məhsulu hesab olunur və bir çox əlamətlərinə görə türk soylarının gündəlik danışığı dilindən fərqlənir. Əvvəla, burada dilin daxilindən gəlmə spontanlıqla yanaşı, onun üzərində işləmə prosesini əks etdirən, yəni dil subyektlərinin bilavasitə müdaxiləsi yolu ilə əmələ gələn dil faktları var. Burada ədəbi nitq standartları, bu və ya digər məqamlarda işlənən sabit birləşmə, ifadə və tərkiblər mövcuddur. Dil faktları seçilir. Digər tərəfdən, bu dövrün əsas yazılı abidələri olan qədim türk yazılı abidələrində yaranan və ancaq ona məxsus bəzi dil normaları orta əsrlər dövründə saxlanılır, bir müddət qaldıqdan sonra ümumişlək sferadan çıxır.

Beləliklə, qədim türk dövrünün etnokulturoloji mərkəzlərində aşağıdakı etnik– mədəni proseslər baş verir: a) qədim türk dövrünün etnokulturoloji mərkəzləri formalaşır; b) ümumtürk təfəkkürünün məhsulu kimi vahid dini-mifoloji sistem yaranır; c) ümumi yazı dili (ədəbi nitq) formalaşır. Bu dövrdə təşəkkül tapmış ümumtürk təfəkkürü əslində ümumi ədəbi dilin və vahid dini – mifoloji sistemin varlığında təzahür edir.

Oğuzların türk xaqanlığının əsasını təşkil etməsi, onların sayca çoxluğu xaqanlıqda əsas siyasi qüvvə olması ilə bağlı mənbələrin (Orxon abidələrinin) verdiyi məlumatlar qədim türk dövrünün etnokulturoloji proseslərində oğuzların yerini dəqiq müəyyən edir və onu (sonradan da görəcəyimiz kimi) qədim türk dövrünün etnokulturoloji mərkəzlərindən biri hesab etməyə imkan verir. Lakin İkinci Şərqi Türk Xaqanlığının dağılması ilə oğuzların etnokulturoloji proseslərdə rolu başa çatır və öz yeni missiyasını yerinə yetirmək üçün dövrün xronoloji sərhədlərindən kənara çıxırlar. Əvəzində qədim türk dövrünün digər etnokulturoloji mərkəzi –uyğurlar fəal qüvvəyə çevrilir.

Uyğurların iştirakçısı olduqları etnokulturoloji proseslər türk dövründən orta əsrlər dövrünə keçid mərhələsində baş verdiyindən bunlar mahiyyətə yeni dövrün tələblərinə daha uyğun gəlir. Etnik və

lingvistik lokallaşma ilə yanaşı, kulturoloji sferada aktivlik müşahidə olunur. Uyğurların şəhər həyatına keçməsi, digər dövlətlər və etnoslarla ticarət-iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsi, yeni mədəni əlaqələrin yaradılması, teoloji sferada yeniliklər, ədəbi dildə funksional üslubların formalaşdığını göstərən bədii dil nümunələrinin mövcudluğu, digər dillər ilə interferentiv münasibətlər və s. bu qəbildəndir.

Bu dövr uyğur türkcəsində yeni kulturoloji terminlər yaranır, sabitləşir. Uyğur dili başqa dillərdən söz aldığı kimi, özü də bu prosesdə adresant (söz alınan dil) funksiyasını daşıyır. Və bunlar lingvistik lokallaşmanın növbəti təzahür formaları kimi özünü göstərir. V.Bartold qeyd edir ki, Qaraxanlılar vaxtında, 1069-cu ildə yazılmış «Kudatqu-biliq»in dilində monqol dövründə də müşahidə olunan bir sıra türk mənşəli mədəni terminlər (məsələn, bitikçi «katib», «məmur» mənalarında) işlənir. Bu terminləri həm Qaraxanlıların, həm də monqolların, uyğurların mənimsəməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Qıpçaqlar dövrün aktual etnik-mədəni proseslərinin etnocoğrafi hüdudlarını müəyyənləşdirən etnoslardandır. Digər etnokulturoloji mərkəzlərdən fərqli olaraq qıpçaqların sosial-siyasi, hərbi və hətta kulturoloji fəallığı inzibati sistem kontekstindən kənara çıxmır. Orta əsrlər dövründə etnik tərkibi qıpçaqlardan ibarət dövlətlər təşkil olunur, bu dövr mənbələrində qıpçaqların məskunlaşdığı ərazi – «Dəşti-Qıpçaq» xatırlanır.

Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı İkinci Şərqi Türk Xaqanlığı dövründə Orxon türklərinin vahid ədəbi dildən istifadə etdiklərini göstərən amillərə bunları da aid etmək olar:

1) Sabit orfoqrafik qaydaların, xüsusi işarələr sisteminin– mükəmməl əlifbanın, durğu işarələrinin– intonemlərin olması mükəmməl yazı sisteminin formalaşdığından xəbər verir, sonuncu isə ümumi yazı dili ilə bağlı əlamətdir;

2) Müəyyən dil vahidləri, xüsusilə mürəkkəb cümlə, onun tabeli mürəkkəb cümlə tipi, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr, iki baş cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr ancaq möhkəm yazı ənənəsinə malik ədəbi kommunikativ sistemdə işlənə bilərdi;

3) Abidələrin dilində frazeologizmlərin - sabit söz birləşmələri, atalar sözləri, bəzi stabil birləşmələrin (“Kanın kağan süsi bөрü teq ermis, yağısı koy teq ermis – Atam xaqanın qosunu qurd kimi, düşməni qoyun kimi imiş” tipli) olması qədim türk dövründə şifahi ədəbi dilin də mövcudluğunu söyləməyə əsas verir. Çünki xalqın təfəkkür

enerjisinin yaratdığı bu dil fiqurları, yaxud hazır təfəkkür məhsulları şifahi nitqdə yaranıb sabitləşdikdən sonra işlənmə diapazonunu yazılı dilə doğru genişləndirir, yazılı ədəbi dil faktı olur.

İkinci yarımfəsil «**Orta türk dövründə etnik-mədəni mühit və dil prosesləri**» adlanır. Qədim türk dövrünün başa çatması ilə yeni etnokulturoloji sistem təşəkkül tapır. Yeni yaranmış etnik-mədəni sistem köhnə sistemdən fərqli əlamətlərlə səciyyələnir. Birinci növbədə mühitin qohum dil subyektlərinin etnocoğrafi sərhədlərində dəyişikliklər baş verir; etnik-mədəni sistemin coğrafi hüdudları dağılır. Əvəzində yeni (lakin bu dəfə lokal) etnocoğrafi sərhədlər müəyyənləşir. VIII əsrdə Xəzər dənizinin şərq hövzəsində oğuz tayfa birliklərinə əsaslanan Oğuz yabqu dövləti, X əsrdə Amu Dərya ilə Sır Dərya arasında karluq tayfa birliklərinin əsasında Qaraxanlılar dövləti təşkil olunur, qıpçaq tayfa birlikləri müasir Qazaxıstanın cənub-qərbini, Volqa və Donun aşağı axarlarını, Krımın çöl rayonlarını əhatə edən böyük bir ərazidə ("Dəşti-Qıpçaq") məskunlaşırlar. İkincisi, bütün sahələrdə forma və strukturca təmərküzləşmənin yerini diferensiasiya tutur, lakin ayrı-ayrı ədəbi turkcələrdə əvvəlki ədəbi-kommunikativ sistemin normaları qorunub saxlanır, vahid mifonimlərin, ədəbi obrazların aktuallığı mühafizə olunur, əvvəlki dini mifoloji sistem bu və ya digər şəkildə saxlanır (köhnənin qorunub saxlanması təkcə dini-mifoloji sistemi yox, kulturoloji həyatın bütün sahələrini əhatə edir).

Dövrün etnokulturoloji mərkəzləri formalaşır və onlar bir çox xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki dövrün etnik-mədəni mərkəzlərindən fərqlənirlər. Orta əsrlər dövründə baş verən etnokulturoloji proseslər əslində qədim türk dövrünün oxşar proseslərinin məntiqi davamı kimi meydana çıxır. Oudur ki, əvvəlki dövrün fəal etnik-mədəni subyektləri burada da əsas qüvvə olaraq qalır və siyahıya daha bir subyekt – karluqlar əlavə olunur. İdeoloji – dini (və digər) təyinatından asılı olmayaraq dövrün dil proseslərini aşkarlamaqdan ötrü mükəmməl mənbələrdən olan M.Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk", Y.Balasaqunlunun "Kudatqu-biliq", Ə.Yüqnekinin "Atibətül-həqayiq", Ə.Yəsəvinin "Divani-hikmət" əsərləri də Qaraxanlılar dövründə yaradılmış abidələrdir.

Əgər qədim türk dövründə müxtəlif etnokulturoloji mərkəzlər vahid etnik-mədəni mühit daxilində fəaliyyət göstərirdisə, orta əsrlərdə ayrı-ayrı etnik – mədəni mühitlər təşəkkül tapır: Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Anadolu, Mavəraünnəhr, Mərkəzi Türküstan, Şərqi

Türküstan, Volqaboyu və Ural. Və bir etnokulturoloji mərkəzin coğrafi hüdudları etnik-mədəni mühitlərdən birinin coğrafi parametrləri ilə bəzən üst-üstə düşür, bəzən də yox. Oğuzlar Azərbaycanda, Anadoluda və Xəzər dənizindən Sır Dəryaya qədər olan ərazidə – ərəb müəlliflərinə görə “Məfazət əl-ğuziyyə”də (Oğuz çölündə, indiki Qaraqumda), qıpçaqlar X əsrə qədər Türküstandan şimalda, İrtiş çayına yaxın torpaqlarda, habelə Şimali Qafqazda, uyğurlar Şərqi Türküstanda, karluqlar Mərkəzi Türküstanda, peçeneqlər İdil (Volqa) və Yaik (Ural) çayları arasında yaşayırdılar. Yəni əhatə dairəsi daha çox dövrün dil subyektləri ilə müəyyənləşən etnokulturoloji mərkəzlər birdən artıq inzibati vahiddə və başqa-başqa etnokulturoloji mühitlərdə yerləşə bilər.

Ədəbi-mədəni prosesdə karluqların rolu artır. Onlar fəal mədəni qüvvəyə çevrilir və müvafiq olaraq Türküstanda ədəbi dil normaları karluqların mədəni fəaliyyətləri ilə tənzimlənir. Əslində oğuzlar YI-YIII əsrlərdə İkinci Şərqi Türk xaqanlığında nə qədər aktual qüvvə idisə, orta əsrlərdə - X-XII əsrlərin Türküstan etnik-mədəni mühitində və daha sonra - XYI əsrə qədər karluqlar buna yaxın rol oynayır. Dövrün yazılı abidələri – M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”, Ə.Yüqnəkinin “Atibətül-həqayiq”, Y.Balasaqunlunun “Kudatqu-biliq”, Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərləri də məhz bu ərazidə yaranır. Mədəni prosesdə karluq amilinin güclənməsi onların ictimai-siyasi çəkisinin artmasından çox Türküstandakı mədəni proseslərə yiyələnmə bilməsi (yəni bunu təşkil və inkişaf etdirməsi) ilə bağlıdır. Türküstanda ilk mərkəzləşmiş dövlətin (türk mənşəli) karluqlara mənsub olması (XI əsr Qaraxanlılar dövləti), dövlətin, iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf parametrlərinin azdan çoxa doğru dəyişməsi, yazılı dilin şifahi ədəbi dilə nisbətən daha çox funksional olması burada həlledici rol oynayır. Türküstanın mərkəzindəki etnik-mədəni həyatda karluqlar yeganə fəal qüvvə olaraq qalmır, onların adı ilə bağlı mədəni proseslərdə uyğurlar da iştirak edir. IX əsrdə uyğurların fəal olduqları etnokulturoloji mühit YI-YIII əsrlərin Ötükən mədəni mühitindən az fərqlənirdi. Bununla belə, yeni dövrün əlamətləri də meydana çıxır (dildə yeni normalaşma meyilləri; çıxışlıq halın -dın əlaməti, alınmaların kəmiyyətə çoxalması və s.). Odur ki, uyğur mərhələsi qədim türk zamanından orta əsrlərə doğru keçid dövrü xüsusiyyətlərini daha çox daşıyır. VIII-IX əsrlər Ötükən mədəni mühitində fəal qüvvə olan uyğurlar Şərqi Türküstanı kəçdükdən sonra da yeni mədəni mühitdə aparıcı qüvvə olaraq qalırlar.

Beləliklə, VIII-IX əsrlərdən orta türk dövrünün əlamətləri özünü göstərir. Oğuzlar Xəzər dənizindən qərbdə – Azərbaycanda və Xəzərdən şərqdə-Qərbi Türkünstanda, karluqlarla uyğurlar Türkünstanın şərqində, qıpçaqlar Türkünstandan şimalda yerləşirlər. XI əsrdə etnocoğrafi parametrlər Şərqi Avropa və Kiçik Asiyaya doğru genişlənir və türk etnoslarının coğrafi hüdudlarının müəyyənəlməsi prosesi X-XI əsrlərdə tam başa çatır. Orta türk dövrünə məxsus etnocoğrafiya sabitləşir, bundan sonra ayrı-ayrı yerdəyişmələr baş verirsə də, köklü dəyişikliklərə səbəb olmur.

Digər tərəfdən, Altaydakı vahid etnosiyasi təmərküzləşmə dağılır və İkinci Şərqi Türk Xaqanlığı dövründə (VII əsrin sonu) inteqrasiya olunmuş türk etnosları – Yuxarı Yeniseydə qırğızlar, yuxarı İrtışda karluqlar, İrtışın şimalında kiməklər (və qıpçaqlar), Selenqa boyunda uyğurlar, Tula boyunda, Ötükən ətrafında oğuzlar oradan Türkünstana yayılırlar. Yeni ərazidə də – Türkünstanda və oradan şimala, şərqə, qərbə doğru bir-birinə yaxın yaşadıqlarından etnocoğrafi bütövlük müəyyən mənada qorunub saxlanır.

Türkünstandakı etnokulturoloji mərkəzlərin aktual ədəbi-kommunikativ müəyyənliyi Türkünstanı əhatə edən orta əsrlər ümumtürk ədəbi dilini – türkini təşkil edir. Məhz buna görə prof. N.Cəfərov göstərir ki, ümumtürk, yaxud orta əsrlər türk ədəbi dili (türki) XI – XII əsr mənbələrində “Xaqaniyyə türkcəsi”, “Kaşğar dili”, “Kaşğar türkcəsi” və s. adlandırılmış, “türki” adını isə sonralar (XIY əsrdə) Nəvainin sələfi olan Cığatay şairləri **işlətmişlər**¹.

Orta əsrlər türk ədəbi dili – “türki” ilə bağlı tədqiqatçılar arasında yekdil fikir və rəylər azdır. Prof. Ə.Cəfəroğlu X yüzil Xaqaniyyə türkcəsini, həmin dövrün “oğuz şivəsi”ni və nisbətən sonrakı dövrə aid “Cığatay şivəsi”ni ədəbi türkcələr hesab **edir**². Prof. Ə.R.Tenişev isə təxminən bu cür qruplaşdırır.

1. Qaraxani - uyğur ədəbi dili;

2. Xarəzm türk ədəbi dili (XIII–XIY əsrlər; abidələri: N.Rəbğuzi “Qisasül-ənbiya”, Qütb “Xosrov və Şirin”, Xarəzm “Məhəbbətnamə”, Mahmud ibn Əli “Nəxc ül-fəradis”);

¹ Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, s. 121

² Cəfəroğlu A. **Türk dili tarixi: II, İstanbul: Edebiyyat fakültesi basımevi, 1964, s. 40-43**

3. Cığatay ədəbi dili (Ə.Nəvaiyə görə “Cığatay ləfzi”, Əbülqazi xana görə “Cığatay türki”); XY – XVI əsrlər);

4. Səlcuq ədəbi dili (XIII – XIV əsrlər; Əhməd Fəqih “Çərnamə”, Sultan Vələd “Rübənamə”, Cəlaləddin Rumi, Şəyyad Həməzən şerləri, “Kitabi-Dədə Qorqud”);

5. Məmlük-qırpaq və bulqar ədəbi dilləri¹.

“Türki” ədəbi dilindən isə Ə.R.Tenişev ayrıca bəhs edir: Orta əsrlərdə türk xalqları tarix səhnəsində ayrı-ayrı təşəkkül halında formalaşana qədər Cığatay dili ədəbi forma kimi istifadə olunmuşdur. Tədrisən o, yerli xalq dili (şəhər şivələri) elementlərini qəbul edərək cığatay dilindən fərqlənən və “türki” ədəbi dili adlandırıla biləcək yazılı dilin lokal variantlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Türkinin bir neçə variantı məlumdur: Orta Asiya türki (özbək, uyğur dilləri), **Volqa türki** (tatar, başqırd dilləri), Aral–Xəzər türki (qazax, qaraqalpaq, qırğız dilləri), Qafqaz türki (qaraçay–balkar, qumıq dilləri²). Türkinin təşəkkül dövrünə (IX–XI əsrlərə) aid yazılı abidələrdə əvvəlki Orxon-Yenisey abidələrinə məxsus ədəbi dil normaları davam etdirilir. Bu, “Kudatqu-biliq”də, “Atəbətül-Həqayiq”də, “Divani-lüğət-it-türk”də və az da olsa, “Divani-hikmət”də özünü göstərir. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dil normaları oğuz, qırpaq, uyğur (və karluq) dil xüsusiyyətlərinin sintezindən ibarət idi. Və bu hazır ədəbi dil normaları orta türk dövrünün əvvəllərində də istifadə edilməyə başladı; bəziləri olduğu kimi qaldı, bəziləri isə dəyişikliyə uğradı. Qədim türk dövrünün, Ötükən mədəni mühitinin məhsulu olan ədəbi formalar, qəliblər, standart ifadələr, sabitləşmiş, başqa sözlə, norma hüququnu almış dil faktları və hətta bəzi orfoqrafik qaydalar orta türk dövrünə ötürülür, Türküstanda orta əsrlər türk ədəbi dilinin – “türki”nin normaca və həm də üslubi baxımdan təşkilinə xidmət göstərirdi.

Ekstralinqvistik amillərin, xüsusilə, qeyri-türk dillərinin ardıcıl təsirini əks etdirməyən və müəyyən mənada digər mədəni və dil mühitlərinin təsiri üçün bağlı qalan qədim türk ədəbi dilindən (Orxon-Yenisey abidələrinin dialektfövqü nitqindən) fərqli olaraq türki belə

¹Тенишев Э.Р. Языки древне и среднеписьменных памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания, 1979, № 2, с. 83-87

²Тенишев Э.Р. Языки древне и среднеписьменных памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания, 1979, № 2, с. 86-87

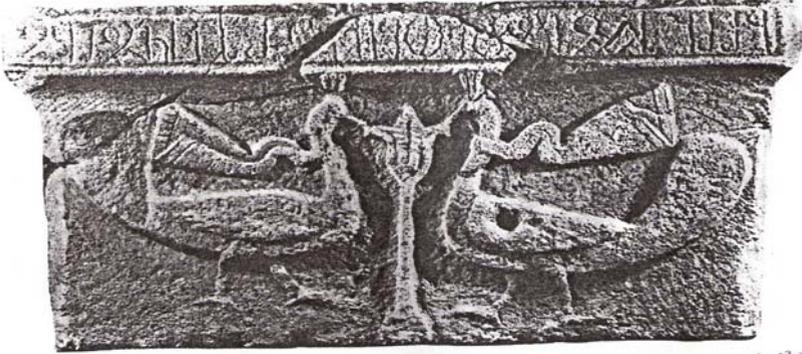
təsirləri ardıcıl olaraq əks etdirir. Və türki normalarının təşkilində, xüsusilə, leksik yarusda ərəb-fars mənşəli dil faktlarının iştirakı əhəmiyyətli rol oynayır. X-XI əsrlərə aid onomastik vahidlərdən ibarət olan bəzi dil faktlarında həm ərəb, ya fars dillərindən birinə, həm də türk dilinə məxsus elementlər eyni dərəcədə iştirak edir. Məsələn: orta əsr müəlliflərinə görə, Qəznəvilər dövlətinin sərkərdələrindən birinin adı Hacib Bilgə Təgin, XI əsr Mavəraünnəhr hökmdarı Əli təgin, Mərv valisi Anuş Təgin olub və s.

Bu yarımfəsildə qədim dövrdə Azərbaycanda etnik-mədəni mühit və dil proseslərindən də bəhs olunur. Eradan əvvəl I minillikdə Azərbaycanda tam mükəmməl etnik-mədəni mühit vardı. Ən azı ona görə ki, antik mənbələr həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində Qafqaz Albaniyası dövlətindən bəhs edir. Respublikamızın şimal-qərb bölgələri isə alban epigrafiyə abidələrinin bolluğu ilə səciyyələnir. Aparadığımız araşdırmalar göstərir ki, bu yazılı abidələr məhz Azərbaycanda yaşayan türklər tərəfindən azı eradan əvvəl I minillikdə qədim türk əlifbası ilə yazıya alınmışdır¹. Belə ki, alban epigrafiyə abidələrinin yazıya alındığı qrafik işarələrin müəyyən hissəsi qədim türklərə məxsus fonografiyə yazı sisteminin – qədim türk əlifbasının işarələri ilə üst-üstə düşür. Asiya, Avropa, Volqaboyu-Dən və Şimali Qafqaz areallarına aid qədim türk runik yazılı abidələrinin müəyyən qrafik işarələri burada olduğu kimi, yaxud forma dəyişikliyi ilə təkrarlanır və Azərbaycan arealına məxsus qədim türk fonografiyə yazı sisteminin bəzi spesifik işarələri olduğunu nümayiş etdirirlər.

Odur ki, biz alban epigrafiyə abidələrinin hamısını istisnasız olaraq Azərbaycanda və azərbaycanlıların yaşadıkları başqa ərazilərdə – indiki Dağıstan və Gürcüstanın bir hissəsində yaradılmış qədim türk runik yazılı abidələri hesab edir və türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu əsasında onların oxunuşunu mümkün sayırıq.

Mingəçevirdən tapılmış və daş plitələrə həkk olunmuş yazılar bu cür kitabələrin ən həcmli sayılır.

¹Bax: Əliyev Y.V. Qədim türk əlifbası: tarixi, mənşəyi, təşəkkülü. Bakı: ADPU nəşri, 2008; Əliyev Y.V. Azərbaycanın qədim türk runik yazılı abidələri. Bakı: ADPU nəşri, 2008.

Abidənin yaxından çəkilməmiş fotosəkilində 28 qrafik işarənin təsviri aydın görünür. Hərflər əsasən eyni ölçüdədir və 2 xəttin arasında bir sətir boyu sıralanmışdır. İkinci xətdən – yazıdan aşağı kitabə boyu qarşı-qarşıya dayanmış iki quş təsvir edilir. Onların arasında verilmiş yuxarı hissəsi nizə başlığına bənzər düz xətlə hər iki tərəfdən quşların dimdiyi birləşir. Mətndəki sağdan 17-ci və 18-ci işarələrin arasında daş plitə çatladığından həmin nahiyədə həkk edilmiş qrafik işarələr aydın şəkildə oxunmur. Bu səbəbdən sağdan 16-cı və 17-ci işarələrin tərkibində olduğu leksik vahidin də oxunması mümkün deyil. Mətndəki qrafik işarələr olduğu kimi, yaxud maksimum oxşarlıqla Avropa, Volqaboyu-Don, Şimali Qafqaz areallarındakı türk runik mətnlərində və Orxon-Yenisey abidələrində işlənir.

: -Asiya arealında, İli çayı hövzəsindən tapılmış e.ə. V-IV əsrlərə aid gümüş fincan üzərindəki yazıda [o] / [u] səslərini bildirir.

: -Şimali Qafqaz abidələrində işlənir. Orxon abidələrində və Yenisey abidələrində işarələrinin şəkildəyişmələrini xatırladır. [l] samitini ifadə edir.

: -Yenisey abidələrində [r] səsini bildirir.

: -Yenisey abidələrində «sağır nun»u ifadə edir.

: -Volqaboyu-Don, Şimali Qafqaz və Yenisey abidələrində dilönü saitlərlə yanaşı gələn [b] səsinin işarəsidir.

: -Orxon-Yenisey abidələrində dilönü saitli [t] samitini ifadə edir.

: -Volqaboyu-Don abidələrində bu işarəyə bənzər , Şimali Qafqazdan tapılmış türk runik mətnlərində işarələri [n] səsini bildirir.

- [z] səsinə ifadə edən şəkli Avropa abidələrində, forması isə Yenisey abidələrinin mətnlərində müşahidə olunur.

- [o] / [u] saitlərini bildirən qrafemə Orxon abidələrində, , , işarələrinə Yenisey abidələrində, həmçinin Avropa, Volqaboyu-Don və Şimali Qafqaz areallarında təsadüf olunur.

- işarənin əksinə çevrilmiş , formaları Yenisey abidələrində dilərxası saitli [y] samitini ifadə edir.

-[t]; türk runik abidələrinin yayıldığı digər areallarda təsadüf edilmir, Azərbaycan arealı üçün spesifik işarələrdən biri hesab edirik.

-Avropa arealına aid mətnlərdə (Nadsentmikloşdan tapılmış qızıl əşya üzərində yazılar; Macarıstan) [l] səsinə bildirən qrafik işarə kimi özünü göstərir.

- dilərxası saitli [r] fonemini ifadə edən forması Orxon, Yenisey və Talas abidələrində işlənir.

-Orxon, Yenisey və Talas abidələrində [ç] səsinə bildirir.

-Yenisey və Talas abidələrində, habelə Avropa, Volqaboyu-Don areallarında [a] ([ə], [e]) səslərini ifadə edən işarəsinə yaxın forma kimi maraqlı doğurur.

-Orxon, Yenisey, Talas abidələrində, Avropa, Şimali Qafqaz areallarında [s] səsinə, Orxon-Yenisey abidələrində həmçinin [ş] samitini ifadə edir.

-dilərxası saitli [b] səsinə bildirən forması Orxon abidələrində, qrafemə Yenisey abidələrində işlənir.

-[a] ([ə] / [e]) səslərini bildirən qrafemə, bir qayda olaraq, Yenisey abidələrində müşahidə olunur.

-işarəyə bənzər forması Şimali Qafqaz abidələrində [r] samitini ifadə edir.

-[k]; Azərbaycan arealı üçün spesifik işarələrdəndir.

Qrafik işarələrin bu cür müəyyən edilən fonematik mənalara mətni aşağıdakı kimi oxumağa imkan verir:

8 X k Q o L Y J J Y
n z t b n r u l l u

2 4 1 8 X s h | T L J J | 1 4 W J S
k r s r a b t ş e ç l s s r l t y o

Mətn: Ullu ərin bətsizin oytular ss..., ol eçe eş It Bars ırak.

Tərcüməsi: Böyük (ulu) döyüşçünün yazılı daşını oydular (yazdılar). O böyük yoldaş It Bars artıq uzaqda(dır).

Bütün bunlar, öz növbəsində, Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrdən (V-VIII əsrlərdən) və hətta Avropanın, Şimali Qafqazın qədim türk runik yazılı abidələrinin yazıya alındığı dövrdən (V-VIII əsrlər) daha əvvəl – eradan əvvəl I minillikdə Azərbaycanda mükəmməl yazı təcrübəsinin olduğunu əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, Z.Aleksidze də bir çox alban yazılı abidələrinin (Alban tarixinə dair əsərlər və s.) VII – X əsrlərdə erməni dilinə tərcümə olunduqdan sonra ermənilər tərəfindən məhv edildiyini yazır¹.

II fəsil «**Qədim türk runik yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı**» adlanır. Qədim türk dövründən orta əsrlər dövrünə və qədim türk yazılı abidələrindən orta türk dövrü yazılı abidələrinə keçid birinciyə məxsus dil normalarının ikincidə davam etdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu, birinci növbədə ədəbi-kommunikativ sistem çərçivəsində ümumi yazılı (ədəbi) dil xüsusiyyətlərinə meyl etmədə özünü göstərir.

Sonrakı dövrdə hazır ədəbi qəlib kimi istifadə olunan qədim türk yazılı abidələrinə məxsus dil normaları orta əsrlər türk ədəbi dilində iki istiqamətdə inkişaf və dəyişikliyə məruz qalır. Əvvəla, yeni ədəbi-kommunikativ qaydalar (dixarici amillərin təsiri altında) formalaşır. Burada qədim türk yazılı abidələrinin dil normaları ədəbilik səviyyəsində dil xüsusiyyətlərini yetirir, üslub xüsusiyyətlərinin cilalanıb qaydaya salınmasında əhəmiyyətli rol oynayır, onun üçün funksional bazaya çevrilir. Məsələn türklər orta əsrlərdə islam panteonunun ən yüksək səviyyəsini ifadə etmək üçün oğan, qadir, bayat sözləri ilə yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinin əsaslandığı qədim türk ədəbi-kommunikativ sisteminə məxsus leksik-terminoloji bazadan – Tanrı (tanrıçılıq termini) və idi («sahib») sözlərindən istifadə edirlər. Orta əsrlərdə «ailə» anlayışını ifadə etmək üçün də qədim türk (runik) yazılı abidələrinin lüğət tərkibinə müraciət olunur; bodun («xalq») sözündən

¹ Caucasian Albania. \ <http://www.bakililar.az/ca/history/gruz.html>

istifadə etməklə ewi bodunı («ev adamları», «ailə») ifadəsi yaradılır (bax: Qurana türkçə yazılmış təfsirlər¹. XIII-XIY əsrlər).

I yarımfəsil «**Fonoqrafik (fonetik) xüsusiyyətlər**» adlanır. Qədim türk runik yazılı abidələrinə məxsus fonetik tərkib orta türk dövrü yazılı abidələrində də özünü göstərir. Fərq danışq səslərinin qrafik vahidlərdə realizasiyasında, ifadə folrmaları və danışq səslərinin keyfiyyəti ilə bağlı bu kimi başqa məsələlərdə üzə çıxır.

Orta əsrlərdə türk ədəbi dilində [ɪ] saitinin söz əvvəlində örtüsüz hecada funksionallığı zəifləyir və get-gedə itir. Odur ki, Orxon-Yenisey abidələrində ırak şəklində fonoqrafik formaya malik söz Xaqaniyyə türkcəsində anlautda [y] samitartımı ilə – yırak kimi yazılır. Kültiqin şərəfinə abidədə: irak «uzaq». «Divani-lügət-it türk»də yırak (Yırak yir savın arkış keldürür – Uzaq yerin xəbərini karvan gətirir).

Orta əsrlər türk yazılı abidələrində aşağıdakı samit fonemlər işlənmişdir:

b	p
c	q
ç	p
d	s
f	ş
g (“yumşaq kaf”)	t
ğ	v
h	w
j	x
k (“dilarxası qalın”)	y
k (“sərt kaf”)	z
l	d (dh) (türkcə sözlərdə [y] səsinin yerinə işlənir)
m	n (“sağır nun”)

¹ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. Москва, 1963, с. 67.

n

nk // nq

Onlar sayca Orxon-Yenisey abidələrinə məxsus samitlər sistemindən seçilir. Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilində aşağıdakı samit fonemlər işlənir:

c	v
g	w
h	x
j	dh

Orta əsrlərdə müşahidə olunan fonetik paralelizm qədim türk yazılı abidələrindəki fonetik paralelizmdən mənşəyinə və funksional təyinatına görə fərqlənir. Orxon-Yenisey abidələrindəki bu hadisəni ayrı-ayrı türk tayfalarına məxsus etnolinqviistik xüsusiyyətlərin, dialekt-tayfa paralellərinin mövcudluğu doğurursa, sonrakı dövrdə əski normalardan imtina edilməsi şəklinə üzə çıxır. Qədim türk dövrünün ədəbi-kommunikativ sistemi üçün aktual olan bəzi leksik vahidlər türk yazılı abidələrində səsdüşümünə məruz qalır: tamqak «boğaz» - tamak, çumquk «ala qarğa» - çumuk¹.

Orxon-Yenisey abidələrinin tipik leksikonunu əmələ gətirən vahidlər orta əsrlərdə başqa bir fonetik hadisə – səsartımı ilə də xarakterizə olunur. Bəzi hallarda samitartımı sözün ancaq formasını dəyişir (məsələn: Kültiqin şərəfinə abidədə teqi «qədər»; qoşma, «Təfsir»də teqin; Kuşlukdın axşamğa teqin² «səhərdən axşama qədər»; digər halda isə məzmun faktoruna da təsirsiz qalmır. Məsələn, qədim türk yazılı abidələrinin dilində arığ sözü «təmiz» mənasını bildirdiyi halda, orta əsrlərdə («Divani-lüğət-it-türk»də) qoşa [r] samiti ilə müşahidə olunur və dəyişiklik sözdəki mənanı qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır: arriğ “çox **təmiz**”.

Bəzi leksik vahidlərdə səslərin yerdəyişməsi – metateza özünü göstərir: çağmur – çamğur “şalğam”, yağmur- yamğur “yağış” ([m] ilə [ğ] yerlərini dəyişir).

Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq orta əsrlər türk yazılı abidələrində [n], [r] samitləri ilə [t] samitinin müvaziliyindən ibarət ahəng yoxdur. Yəni sözün fonetik tərkibindəki [n], yaxud [r] samitindən

¹Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 33

²Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тѣфсира XII-XIII вв. Москва, 1963, с. 214.

sonra [t] fonemi gəlməyə bilir: ikinci «ikinci»; antağ «elə»; Kültiqin şərəfinə abidədə: ekinti; “İrk bitiq” abidəsində: antağ.

Orxon-Yenisey abidələri üçün səciyyəvi leksik vahidlər orta türk dövründə müəyyən fonetik dəyişikliklər – səs əvəzlənmələri ilə xarakterizə olunur (ümumiyyətlə, bu uyğunluqlar qohum dillərdə müəyyən fonetik qanunlara əsaslanır və səciyyəvi fonoloji sistem yaradır).

Köhnə qrafik sistemin əlamətləri bu və ya digər şəkildə orta əsrlər türk yazılı abidələrində yaşayır. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələrində səs birləşmələrini ifadə etmək üçün xüsusi qrafemlər – kombinator birləşmə işarələri mövcuddur:

nt - -nc
lt - -nı

Qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün spesifik olan bu səsbirləşmələrinin fonetik tərkibi türkidə də bəzən yanaşı gəldikdə ayrı-ayrı qrafik işarələr kimi yox, bir qrafem kimi təqdim olunur. Məsələn, erinç “bəlke”¹ (), yükünç² “namaz” () sözlərinin yazılışında auslautda bir “sükun”un (özündən sonra sait səsin gəlmədiyini bildirən hərəkənin) olması qədim türk əlifbasından gəlmə səsbirləşmələrinin yazılış ənənəsinə uyğun olaraq [n] və [ç] fonemlərinə məxsus işarələrin bir qrafik vahid kimi qəbul edildiyini göstərir.

Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimi, orta əsrlər türk yazılı abidələrində də səslərin (samit qrafemlərin) qrafik ifadəsində variantlılıq özünü göstərir. Belə ki, “sağır nun” səsini vermək üçün “Divani-lüğət-it-türk”də üç qrafik işarədən istifadə olunur.

Orta əsrlərdə samit səslərin keyfiyyəti ilə bağlı daha bir qrafik norma xüsusiyyəti sonrakı dövrə ötürülür. Orxon-Yenisey abidələrinin mühüm fonoqrafik xüsusiyyətlərindən biri qalın və incə saitlərlə yanaşı işlənən samit qrafemlərin (məhdud kəmiyyətdə) yazıda fərqləndirilməsidir.

Orta əsrlərdə samit səslərin qalınlıq, incəlik keyfiyyətini bildirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Belə vasitələrdən ikisi ərəb əlifbasının öz qrafik işarələri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, tərkibində

¹Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. III c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 49

²Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 25

[s] səsi olan türk mənşəli sözlərin yazılışında «sad» () yox, «sin» () hərfindən istifadə olunur. «Divani-lüğət-it-türk» müəllifi də bunu qeyd edir və «türk dilində «sad» hərfinin yeri yoxdur» yazır¹. Ancaq M.Qaşğari «sin» və «sad» hərflərindən müvafiq sözlərdə, yəni qalınlıq və incəlik əlamətinin fonematik səciyyə dəşədiğı leksik vahidlərdə samitləri dilarxası və dilönü saitlərlə yanaşı işlənmə keyfiyyətinə görə fərqləndirmək üçün istifadə edir. M.Qaşğari yazır: Sepren - oğuz şəhərlərindən birinin adıdır. Xalq Sapran deyir². Verilmiş sözlərin müqayisəsindən aydın olur ki, «sin» qrafemi () incə [s] səsini (Sepren), «sad» () qrafemi qalın [s] səsini (Sapran) bildirir.

Qədim türk əlifbasına məxsus bəzi qrafik işarələrə orta əsr mənbələrində funksional təyinatını dəyişmiş şəkildə təsadüf olunur. Tədqiqatçılar göstərir ki, orta əsrlərdə türk, ərəb, farsdilli əlyazmalarda mətnlərin daxili şərhində istifadə olunan şərti mətnşünaslıq işarələri əsasən ərəb qrafikası zəminində yaradılmış olsa da, qədim türk run yazılarının qrafik formaları ilə də tam eyniyyət təşkil edir³ :

II yarımfəsilfəsil «**Leksik xüsusiyyətlər**» adlanır. Qədim dövrün ədəbi-kommunikativ sistemi üçün aktual olan söz və ifadələr orta əsrlər türk ədəbi dilinə ötürüldükdə bir-birindən fərqlənən iki funksional təyinat nümayiş etdirirlər; ya olduğu kimi qalır, ya da semantik deformasiyaya uğrayır. Leksik vahidlərdə məna dəyişikliyi ekstra və endolinqvistik amillərin təsiri ilə baş verir, digər vahidlər isə sələf dilə məxsus normaların, ədəbi qəliblərin xələf dildə özünə yer etməsi ilə normativləşir. Orxon-Yenisey abidələrinin dili üçün xarakter leksik vahidlərin bir hissəsi sonrakı dövrlərdə kütləvi şəkildə arxaikləşir. Ancaq ilk dövrlər üçün yazılı dildə işlək dil elementi səviyyəsində qalır. Onlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Ança «eləcə», «beləcə», «o cür», «bu cür», «elə», «belə», «o qədər», antağ «elə», «belə», «o cür», anta «onda», «orada», ar-«yorul», ar- «aldat-», arkiş «karvan», asiğ «fayda», ay- , ayıd- «demək,

¹Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 436

²Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 436

³Şərifov K. Qədim run yazıları orta əsr mətnşünaslığında / Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991, s. 176-181.

söyləmək». benqü «əbədi», biti- «yaz-»; bitiq «yazı», bilqə «müdrük», bodun «xalq», çab «şöhrət», çeriq «qoşun», edqü «yaxşı», il «dövlət», ilqerü «irəli», «şərq», kop «çox», kutuz// kuduz «qadın», «dul qadın», katun «xaqanın arvadı», üqüz «çay», öq «ana», sü «qoşun», süçiq «şirin», tenri «tanrı», yabız, yablak «pis, yaxşı olmayan» və s.

Qədim türk birliyinin dağılması ilə cəmiyyətin əsas atributlarından olan ədəbi-kommunikativ sistemin aktual ünsürləri də işləklidən qalır. Onlar ya arxaikləşərək kütləvi istifadədən çıxır, ya da ədəbi dilin tələblərinə uyğun normativləşirlər. Bu zaman yeni ədəbi-kommunikativ sistemin ədəbi ünsiyyət gücü hesabına leksik vahidlər funksional təyinatını dəyişir. Az-az hallarda leksik vahidlər mənənin dəyişməsi, daha çox isə semantik daralma və bəzən semantik genişlənmə ilə müşahidə olunur. Yeni semanın qazanılmasında cəmiyyətdəki dəyişikliklər, mədəni inkişaf və s. faktorlar mühüm rol oynayır.

Əski türk sözlərindəki mənə dəyişmələri bir semantik nüvədən yeni yaxın mənəların ayrılması hesabına baş verir. Odur ki, orta türk dövründə bir semadan bir neçə nisbi yaxın mənəli sözlər yaranır. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində biti- feli «yaz-», həmin feldən düzələn bitiq ismi «yazı» mənəlarını verir. Həmin leksik vahiddən (yaxud kökdən) orta əsrlər türkisində üç yeni mənəli söz yaranır. Dini təsir isə semantik cərgənin dördüncü üzvünü əmələ gətirir. M.Qaşğari yazır ki, biti Göydən enən kitablardan birisidir. Yəni dini baxışların müdaxiləsi ilə semanın inkişafında dördüncü səviyyə özünü göstərir. Müvafiq leksik vahid üç kitabdan birini (Tövrət, İncil, ya Qurani-kərim) nəzərdə tutur:

- Bitiq (biti-): 1. Yazı (Küli Çor şərəfinə abidədə).
2. Kitab («Divani-lüğət-it-türk», Ət-töhfət).
3. Məktub («Divani-lüğət-it-türk», Ət-töhfət).
4. Dəftər («Divani-lüğət-it-türk»).
5. Müqəddəs kitab («Divani-lüğət-it-türk»).

Bitiq bitidim («Yazı yazdım»; Kültiqin şərəfinə abidə, 28-ci xətt).
Bitik okıldı («Kitab oxundu»; «Divani-lüğət-it türk»də).

Arkı: 1. Karvan (Bilgə xaqan şərəfinə abidə; «Divani-lüğət-it-türk»), «Kitabi-Dədə Qorqud»).

2. Xəbərçi («Divani-lüğət-it-türk»).
3. Məktub («Divani-lüğət-it-türk»).

Arkışı kelmedi (Bilgə xaqan Şərq, 41-ci xətt; Karvanı gəlmədi). Yıraq yir sawın arkış keldürür; (Uzaq yerin xəbərini karvan gətirir). Anın arkışı keldi; Onun xəbərçisi gəldi). Arkış¹ («məktub»).

- Sab // saw:
1. Söz (Kültiqin şərəfinə abidə).
 2. Xəbər («Divani-lüğət-it-türk»).
 3. Məktub («Divani-lüğət-it-türk»).
 4. Atalar sözü («Divani-lüğət-it-türk»).
 5. Hekayə («Divani-lüğət-it-türk»).

Sabımın tükəti esidqil (KltC. 1-ci xətt; Sözüümü – nitqimi axıracan, tükənənə qədər eşidin). «Divani-lüğət-it türk»də: saw («xəbərlər», «məktub», «risalə»). Sawda mundağ kelir (Atalar sözü belə gəlir). Saw² («qissə, tarixi şeylər»).

- Er: 1. Döyüşçü (Kültiqin şərəfinə abidə).
2. Adam («Divani-lüğət-it-türk»).
 3. Qəhrəmanlıq («Kitab Gülistan bi-t türki»).

Kültiqin Az yağızın binip teqdi, eki eriq sançdı, balıka barmadı (KltŞm. 8-ci xətt; Kültiqin Az kəhərini minib hücuma keçdi, iki döyüşçünü sançdı, şəhərə getmədi). «Divani-lüğət-it türk»də: Er kağunlandı; Adam qovun sahibi oldu. Er todlundı³; Adam doymuş kimi göründü).

- Sabçı: 1. Xəbər gətirən («İrk bitiq»).
2. Natiq («İrk bitiq»).
 3. Elçi («Divani-lüğət-it-türk»).
 4. Peyğəmbər («Divani-lüğət-it-türk», «Bə dai əl-lüğət»).

Sarığ atlığ sabçı yağız atlığ yalabaç edqü söz-sab eleti kelir, -tir (İrk bitiq, 16-cı xətt; Sarı atlı xəbər yayan, qonur atlı elçi gəlib yaxşı sözlər danışmışlar, -deyir). «Divani-lüğət-it türk»də: sawçı «elçi», «peyğəmbər».

- Yış:
1. Meşəli dağ (Kültiqin şərəfinə abidə).
 2. Yoxuş («Divani-lüğət-it-türk»).

- Yabız: 1. Pis (Bilgə xaqan şərəfinə abidə).
2. Qorxulu («Kitabi-Dədə Qorqud»).

- Nen:
1. Heç bir (Kültiqin şərəfinə abidədə).
 2. Mal («Divani-lüğət-it-türk»).

¹ Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., s. 97

² Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. III c., s. 154

³ Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. III c., s. 206; II c., s. 144

Bodun: 1. Xalq (Kültiqin şərəfinə abidə).

2. Ailə üzvü (Təfsir).

Bu yirdə olurub tabğaç bodun birle tüzeltim (KltC. 4-5-ci xətt; Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə aranı düzəltdim). Kaçan kördi ersə otnı, aydı ewi budunınğa: munda turunlar teb, mən kördüm ot (**Qurana türkce yazılmış təfsir**¹; Nə vaxt od gördü, ailə üzvlərinə dedi: burada durun, mən od gördüm).

Süciq: 1. Dadlı, şirin (Kültiqin şərəfinə abidədə).

2. Şərab («Divani-lüğət-it-türk»).

Süciq sabın, yumşaq ağın arıp irak bodunıg ança yağutır ermis (KltC.5-ci xətt; Şirin sözü, yumşaq hədiyyəsi ilə aldıdıb, uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış). «Divani-lüğət-it türk»də: Bu er ol telim süciq içürgen²; Bu adamın adəti çox şərab içirtməkdir).

Hərbi terminlərdə mənə dəyişmələri nəzərə çarpır. «Qoşun» mənasında çeriq sözü (Sünüs bolsar, çeriq iter erti, Küli Çor şərəfinə abidə, 9-cu xətt; Döyüş olsa, qoşun göndərərđi) başqa leksik vahidə qoşularaq hərbi taktika adını bildirir. M.Qaşğari yazır: döyüşdə ülker çeriq deyilən bir taktika vardır. Əsgərlər hər yandan bölük-bölük toplanır, biri irəliləyincə başqaları da ona qoşulur³.

Orta əsrlər türk yazılı abidələrində qohumluq bildirən sözlər mənaca deformasiya olunur. Qədim türk yazılı abidələrində ini «kiçik qardaş», eçi «böyük qardaş», eke «böyük bacı», sinil «kiçik bacı» mənalarını ifadə edir. Anta kisre inisi eşisin teq kılınmaduk erinç (KltŞ.5-ci xətt; Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadı). İnim Kültiqin kerqek boltı. Özüm sakıntım (KltŞm.10-cu xətt; Kiçik qardaşım Kültiqin vəfat etdi, özüm düşündüm). Öqim katun, ulayu öqlerim, ekelerim, kelinünim, kunçuyularım bunça yeme tiriqi kün boltaçı erti (KltŞm. 9-cu xətt; Anam xatun, digər analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diri qalanları yenə kəniz olası idi). Sinilim kunçuyuğ birtimiz (KltŞ.20-ci xətt; Kiçik bacımı xanım verdik). Orta əsrlərdə isə bu terminlərin hər birində semanın

¹Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. Москва, 1963, с. 57

² Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., s. 157

³ Divanü-lüğət-it-türk tercümesi. I c., s. 95

əhatə dairəsi eyni kontekstdə və ölçüdə daralır. Odur ki, ini «ərin kiçik qardaşı», içi «ərin böyük qardaşı», eke «ərin və arvadın böyük bacısı», sinil isə «ərin bacısı» mənalarını verir¹.

Bəzən mənə dəyişikliyi müxtəlif ədəbi türkcələrdə eyni olmur. Orxon-Yenisey abidələrində sen ikinci şəxsin təkini, siz isə ikinci şəxsin cəmini bildirən əvəzlilərdir. Orta əsrlər türkisində hər iki şəxsi bildirən əvəzlilərdə üslubi baxımdan mənə fərqlənmələri müşahidə edilir. M.Qaşğari yazır ki, türklər sen kəlməsi ilə uşağa, yaş və mövqecə kiçik olanlara müraciət edər, hörmətli şəxslərə müraciətdə isə «zə» () ilə siz deyirlər. Ancaq oğuzlar əksinə, böyük üçün sen, kiçik üçün siz sözlərini işlədər².

III yarımfəsil «**Qrammatik xüsusiyyətlər**» adlanır. Orta əsrlər türk yazılı abidələrinə məxsus qrammatik normalarda da qədim türk yazılı abidələrinin dil xüsusiyyətləri iştirak edir. Bu istər leksik şəkilçilərdə, qrammatik kateqoriyaların forma göstəricilərində, istərsə də spesifik sintaktik konstruksiyalarda özünü göstərir. Təsirlik hal başqa əlamətlərlə yanaşı, -ığ (-iq, -q) şəkilçiləri ilə təmsil olunur: tağığ (Tağığ ukrığın egmes, tenizni kayğığın bükmes³; Dağ kəməndlə əyilməz, dəniz qayıqla bükülməz// qapanmaz. Kültiqin şərəfinə abidədə: bodunığ «xalq»). Yönlük-istişamət məzmunlu –ra əlaməti müşahidə edilir: tabaru (Ol menin tabaru keldi⁴; O mən tərəfə gəldi. Tonyukuk şərəfinə abidədə: banaru «məne», Tonukuk şərəfinə abidə; 1-ci daş, Cənub, 10-cu xətt).

Orta türk dövrü yazılı abidələrinə məxsus hal sistemində həm əski türkcənin normaları qüvvədə qalır, həm də yeni normalar təqdim olunur. İkincilərin fonunda birincilər nisbətən zəifdir və rudiment şəklində olmasa da, buna yaxın formada qalmaqda davam edir. Sonrakı yüzillərə doğru getdikcə bunlar da ədəbi istifadədən çıxır və XI əsrdə özünü göstərən («Divani-lüğət-it-türk»də) təsirlik halın -ığ, -iq əlaməti, yerlik və çıxışlıq halların eyni forma (-da, -de, -ta, -te şəkilçiləri) ilə ifadəsi kimi spesifik runik koyne xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, müşahidə olunmur.

¹ Divanü-lüğət-it-türk tərcüməsi. III c., s. 7

² Divanü-lüğət-it-türk tərcüməsi. I c., s. 339

³ Divanü-lüğət-it-türk tərcüməsi. I c., s. 100

⁴ Divanü-lüğət-it-türk tərcüməsi. I c., s. 445

Orxon-Yenisey abidələrində norma hüququnda çıxış edən -ığ, -iq şəkilçisi işlənmə fəallığını itirir və orta türk dövründə Xaqaniyyə türkcəsi ilə «Atibətül-həqayıq»dən başqa heç bir yazılı abidədə müşahidə olunmur.

Qədim türk ədəbi dilindən gələn normativ kefiyyət də saxlanır; lokativ-ablativ -da, -de müşahidə olunur. Bu arxaik keyfiyyət az-az Xaqaniyyə türkcəsi ədəbi dilində işlənir, lokal türki variantlarında isə bir neçə istisna ilə, demək olar ki, istifadə edilmir. Bu at anda yig (Bu at ondan yaxşıdır). Tılda çıkar edgü söz¹ (Yaxşı söz dildən çıxar).

Qədim türk say sistemi türkidə kommunikativ işləkliyini itirir, onun yerinə onluq sistem funksionallaşır. Əslində yeni sistemin əlamətləri – onluq say, üstə gəl, artukı sözü ilə düzələn konstruksiya Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə olunur. Otuz artukı bir yaşımaya karluq bodun yağı boltı (Bilgə xaqan ab., 28-29-cu xətlər; otuz bir yaşımada karluq xalqı düşmənimiz oldu). Fonetik tərkibinə görə miqdar sayları Orxon-Yenisey abidələrindən demək olar ki, fərqlənir: iki (türk run yazılarında eki), üç, tört, kırk, ellig “əlli”. Sıra saylarının ifadə üsulları diferentləşir. Həm əski runik koynədə olduğu kimi -nç əlaməti işlənir, həm də yeni normativ kefiyyət – -nçı, -nçi, -nçu, -nçü (-ınçı, -inçi, -unçu, -ünçü) özünü göstərir: -ınç, -inç. İkinci “ikinci”, üçüncü “üçüncü”, törtüncü “dördüncü”, bişinç “beşinci”, onunç² “onuncu”.

İndiki zamanın morfoloji göstəriciləri içərisində həm Orxon-Yenisey abidələrində işlək olan -ur, -ür şəkilçiləri müşahidə olunur, həm də diferensiaslaşmamış qıpçaq əlaməti özünü göstərir; -a (yaxud -ıb) şəkilçili fel kökündən sonra -ur şəkilçili perifrastik fel (əsasən tur-) işlənir. Udğarur «oyandırır», tir «deyir», bolur³ «olur».

Qəti gələcək zamanın morfoloji əlaməti də əski türkcə ənənələrinə bağlıdır. Türk run yazılarında müşahidə edilən -ğay, -qey və -taçı, -teçi əlamətləri orta türk dövründə də işlənir, ancaq funksionallıqları baxımından yerlərini dəyişirlər. Orxon-Yenisey abidələrində -taçı, -teçi əlamətləri daha çox işləndiyi halda, türkidə

¹ Divanü-lüğat-it-türk tərcümesi. I c., s. 144, 161

² Divanü-lüğat-it-türk tərcümesi. I c., s. 131-132

³ Divanü-lüğat-it-türk tərcümesi. I c., s. 46, s. 74, s. 123

-ğay, -gey şəkilçiləri nisbətən yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir. Kültiqin şərəfinə abidədə – Ol yırqerü barsar türk bodun öltəçisən (KltC. 8-ci xətt; O yerə getsən, türk xalqı, öləcəksən). «Divani-lügət-it-türk»də – Ol süt sağkay (O süd sağacaq).

Sonrakı inkişaf mərhələlərində -ğay qəti gələcək zaman morfemi dəyişikliyə uğrayır, -ay formasını alır. Saqiya, tut boda kim, bir ləhzə özümdin baray (Saqi, tut badə ki, bir anlığa özümdən gedəcəyəm). Tamşı-tamşı ani kılray nuş¹ (Damcı-damcı onu nuş edəcəyəm).

Qədim türk run yazılarında müşahidə olunan mürəkkəb cümləyə məxsus bəzi quruluş, forma əlamətləri orta əsrlər türk yazılı abidələrində saxlanılır. Bu, tərkib hissələrin əmələgəlmə üsullarında, mürəkkəb quruluşların formalaşmasında və bəzi digər əlamətlərdə üzə çıxır. Orta əsrlər türk yazılı abidələrində həm əski dil (runik) ənənəsi ilə bağlayıcısız mürəkkəb cümlə tipləri təmsil olunur, həm də bağlayıcıların iştirak etdiyi quruluşlar özünü göstərir. Aydıım: emdi yat (Dedim: indi yat).

Tabeli mürəkkəb cümlə quruluşu və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrlə bağlı türk run yazılarının bəzi xarakter dil xüsusiyyətləri orta əsrlərdə də müşahidə olunur və bəzi dəyişikliyə məruz qalır. Bağlayıcı vasitələrin olmadığı tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Qədim türk run yazılarından fərqli olaraq, orta əsrlər türkisində bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlə tipləri təmsil edilir. Ənənəvi konstruksiyadan fərqlənən və türk run yazılarında təsadüf edilməyən tabeli mürəkkəb cümlə tipləri özünü göstərir: sadə cümlənin quruluş sərhədlərinin hələ tam dağılmadığı və sadə cümlə hüdudunda başqa bir, quruluşca daha təkmil cümlə formasının yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr; tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunda olan bir sintaktik vahiddə iki müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlənin yerləşdiyi quruluş.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr hər iki dövr yazılı abidələrində kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir. Və onların əksəriyyəti xəbəri dedi, aydır fellərindən biri ilə ifadə olunmuş baş cümlə və tamamlıq budaq cümləsindən ibarət konstruktiv modelə uyğun gəlir. İki baş cümlədən ibarət zəncirvari konstruksiyaya malik tabeli mürəkkəb cümlələr və budaq cümlənin baş cümlə içərisində

¹ Nəvai Ə. Mühakimətül-lügatəyn // «Ulduz» jurnalı, 1986, № 7, s. 41-53

yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr müşahidə olunur. Qədim türk yazılı abidələrində müşahidə olunan iki baş cümlənin bir budaq cümləni dövrəyə aldığı tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, orta əsrlər türk yazılı abidələrində budaq cümlələrin bir baş cümləni əhatəyə aldığı qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə quruluşları da işlənir.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

– Qədim türk yazılı abidələrinin dil xüsusiyyətləri qədim türk dövründə üç əsas etnokulturoloji mərkəzin–oğuz, qıpçaq, uyğur mərkəzlərinin formalaşdığını ehtimal etməyə əsas verir. Ona görə ki, qədim türk ədəbi dilinin norması müxtəlif tayfa-dialekt dillərinə məxsus xüsusiyyətləri əks etdirən nitq fərqlərinin inteqrasiyasından ibarətdir və bunların içərisində oğuz, qıpçaq, uyğur dil xüsusiyyətləri aparıcıdır.

– VI-VIII əsrlərdə türk xaqanlıqları dövründə sosial-siyasi assosiativliyə daxil olan qohum etnosların hər biri az və ya çox dərəcədə bir-birindən fərqli dil xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Belə nitq fərqləri məhz qədim türk yazılı abidələrinin dilində dialekt xüsusiyyətləri kimi nəzərdən keçirilir. Belə situativlikdə qədim türk cəmiyyətindəki bütün etnoslar tərəfindən istifadə olunan vahid ədəbi-kommunikativ sistemə ehtiyac yaranır və onun konturları müəyyənləşir. Bu proses müxtəlif tayfa dili xüsusiyyətlərinin paralel mövcudluğu ilə başlayır, vahid normaların müəyyənləşməsi – dialektüstü nitq normalılığının əmələ gəlməsi ilə başa çatır.

– Qədim türk dövrünün başa çatması ilə yeni etnokulturoloji sistem təşəkkül tapır. Yeni yaranmış etnik-mədəni sistem köhnə sistemdən fərqli əlamətlərlə səciyyələnir:

a) qohum dil subyektlərinin etnocoğrafi sərhədlərində dəyişikliklər baş verir, köhnə etnik-mədəni sistemin coğrafi hüdudları dağılır. Əvəzində yeni (lakin bu dəfə lokal) etnocoğrafi sərhədlər müəyyənləşir.

b) qədim türk birliyinin müxtəlif etnosubyektləri bir-birindən ayrılaraq başqa-başqa ərazilərdə lokallaşır və vahid etnokulturoloji məkanın müstəqil etnik-mədəni mühitlərə parçalanması üçün zəmin hazırlanır. Ümumi meyllər və tendensiyalarla yanaşı, müxtəlif regionlardakı ədəbi türkcə subyektlərinin ədəbi-kommunikativ və dini-mifoloji sistemlərə öz münasibəti formalaşır;

c) orta türk dövrünün əvvəllərində Türkünstanda türk xalqlarının etnocoğrafi hüdudları bir-birinə yaxın olduqlarından hələ vahid linqvocoğrafi məkan qalmaqda davam edir. Ona görə də müstəqil ədəbi

türkcələr qədim türk dövrü ədəbi dil xüsusiyyətləri bazasında mövcud olur və inkişaf edir, başqa sözlə, Orxon-Yenisey abidələrinin ədəbi normalarını davam və inkişaf etdirirlər.

– Dil normalarında əvvəlki runik koyneyə əsaslanan orta əsrlər türk ədəbi dili öz inkişafının birinci mərhələsində istər Türkünstan mühitində, istərsə də Türkünstandan xaricdə, yəni coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq, köhnə ədəbi-kommunikativ sistemin normaları ilə yazılı ədəbi ünsiyyətə xidmət edir. Və artıq ikinci inkişaf dövrünün sonuna yaxın Orxon-Yenisey abidələrinin dil normaları qədim türk dövrü ədəbi dilinin müəyyənliyi kimi əhəmiyyətini itirir.

– Qədim dövrdən orta əsrlər dövrünə və qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə ötürülən və dəyişikliyə məruz qalan ədəbi dil normaları bütün dil səviyyələrini əhatə edir:

–Orxon-Yenisey abidələrinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin «türki»yə ötürülməsi morfoloji yarusda iki şəkildə özünü göstərir:

a) əski türkcənin ənənəsi olan bəzi qrammatik faktlar olduğu kimi qalır;

b) oğuz, qıpçaq, karluq, uyğur dil xüsusiyyətlərinin inteqrasiyası müşahidə olunur.

–Ümumi qrammatik kateqoriyalarla bağlı əski ənənələr həm davam etdirilir, həm də yeni norma keyfiyyətləri üzə çıxır:

a) yönlük halın -a, -e (-ya, -ye), -r şəkilçiləri cəhət adlarına, şəxs əvəzliliklərinin təkinə əlavə olunur.

b) təsirlilik halın -ığ, -iq, -q şəkilçiləri orta əsrlər türkisində işlənir və getdikcə işlənmə fəallığını itirir. Əvəzində samitdən sonra -nı, -ni (qıpçaqca, karluqca və uyğurcada) və -ı, -i (oğuzcada) əlamətlərinin intensivliyi artır;

– Qədim türk say sistemi türkidə kommunikativ işləkliyini itirir, onun yerinə onluq sistem funksionallaşır. Felin müxtəlif şəkli əlamətləri (arzu, vacib və s. şəkilləri) formalaşır. Alınma sözlərin tərkibində yad morfoloji elementlər də dilə daxil olur və türkcə morfemlərlə paralel işlənir. Məsələn: halabı və halablı («Hələb şəhərindən olan, hələbli»). Türk run yazılarında sayca az olan köməkçi nitq hissələri orta əsrlər türkisində geniş diapazonda təmsil edilir.

–Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin strukturca modifikasiyaya uğramış şəkli – təktərəfli söz birləşmələri türkidə də işlənir və orta əsrlərə doğru getdikcə qrammatik normalılıqdan çıxaraq üslubiləşir, bədii fiqur olur.

–Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşu ilə bağlı Orxon-Yenisey abidələrinin dil xüsusiyyətləri orta əsrlər türk ədəbi dilində olduğu kimi qalır, yaxud dəyişikliyə uğrayır. Türk run yazılarında tabesiz mürəkkəb cümlə vahidlərində bağlayıcılar iştirak etmədiyi halda, sonrakı dövr yazılı abidələrində ya mənşəcə bağlayıcı olmayan digər lüğət vahidləri (məsələn: xitab) bağlayıcı vasitə şəklində çıxış edə bilər, ya da tabesizlik bağlayıcılı (məsələn: amma, nə – nə və s.) tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşları formalaşır.

–Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən fərqli olaraq orta əsrlər türkisində bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlə tipləri, iki baş cümlədən ibarət zəncirvari konstruksiyaya malik və budaq cümlənin baş cümlə içərisində yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı. Monoqrafiya. Bakı: Nurlan, 2004, -190 s.

2. Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili – türki. Monoqrafiya. Bakı: Nurlan, 2005, -173 s.

3. Qədim türk əlifbası: tarixi, mənşəyi, təşəkkülü. Bakı: ADPU nəşri, 2008, 234 səh

4. Azərbaycanın qədim türk runik yazılı abidələri. Bakı: ADPU nəşri, 2008, 120 səh.

5. Qədim türk yazılı abidələrinin və «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlə / «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının tədqiqi və təbliği. Elmi, nəzəri konfransın materialları, Bakı: Mütərcim, 1999, s. 28-31 (Ş.V.Yusifli ilə müştərək).

6. Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində mətn tipologiyası / M.Hüseynzadə-100. M.Hüseynzadənin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı: Nurlan, 2001, s. 104-105.

7. Cığatay dili və onun Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində öyrənilməsi / M.Kazımbəy – 200. Elmi konfransın materialları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Dillər Universiteti, 2002, s. 103-104.

8. Orta əsrlər türk ədəbi dilinə-«türki»yə keçid dövrünün dil prosesləri / GDU. Elmi əsərlər məcmuəsi - III. Bakı: Nurlan, 2002, s. 26-31.

9. Orta əsrlər türk ədəbi dilinə – «türki»yə keçid dövrünün tarixi-mədəni şəraiti / GDU. Elmi əsərlər məcmuəsi – IY. Bakı: Nurlan, 2002, s. 274-279.

10. Orta əsrlər türk ədəbi dili – «türki» / GDU. Elmi əsərlər məcmuəsi – Y. Bakı: Nurlan, 2003, s. 19-22.

11. Orta əsrlər türk ədəbi dili – «türki» və Azərbaycan etnokulturoloji mühitinin dil prosesləri / «Azərbaycan- müstəqillikdən sonra» beynəlxalq konfransın materialları, Bakı: «Qafqaz» Universiteti, 2003, s. 281-282.

12. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta türk dövrü yazılı abidələrinə keçid: inteqrasiyadan diferensiasiyaya doğru // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2003, № 3, s. 420-422.

13. Qədim və orta türk yazılı abidələrində işlənmiş «türk» leksemi haqqında (Dil vahidində leksik-semantik inkişaf) // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2003, № 4, s. 181-183.

14. Orta türk dövründə etnik-mədəni mühit və dil prosesləri // Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin bülleteni. № 1 (9), Bakı, «AzAtam», 2004, s. 23-27.

15. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: ədəbi dildə ərəb mənşəli sözlərin iştirakı / AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, I, Bakı: Elm, 2004, s. 119-120.

16. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: dini mifoloji sistem və ümumi yazılı (ədəbi) dil / Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, 2004, № 1-2 (26-27), s. 20-22.

17. Orta türk dövrünün əsas etnokulturoloji mərkəzləri və dil prosesləri (oğuzlar) / Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2004, № 2, s. 150-153.

18. Orta əsrlər türk ədəbi dili (türki) və onun regional təzahür formaları (karluq türkisi) / GDU. Elmi əsərlər məcmuəsi – VII. Bakı: Nurlan, 2004, s. 147-151.

19. İslam dini və orta türk dövrünün ədəbi-mədəni mühiti, dil prosesləri / Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professor-müəllim heyətinin 64-cü elmi konfransının materialları. Y buraxılış, Bakı: ADPU nəşri, 2004, s. 21-23.

20. Qədim və orta türk dövrlərində etnik-mədəni mühit, dil prosesləri/GDU. Elmi əsərlər məcmuəsi-YIII. Bakı: Nurlan, 2004, s. 132-135.

21. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: dil subyektləri, dil prosesləri / AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, II. Bakı: Elm, 2004, s. 194-198.

22. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: türkinin meydana çıxmasının linqvistik və mədəni əsasları // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2004, № 3, s. 372-374.

23. Orta əsrlər türk ədəbi dilinin regional təzahür formaları - oğuz, qıpçaq, qarluq, uyğur türkiləri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2004, № 3, s. 377-378

24. Qədim türk yazılı abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili – oğuz türkiyəsi: ədəbi dil normasında inkişaf / Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, 2004, № 3-4 (28-29), s. 56-60.

25. Orta əsrlər türk ədəbi dilində yeni söz və terminlərin işlənməsi // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2004, s. 97-100

26. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid: leksik norma xüsusiyyətlərinin ötürülməsi // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 2, 2004, s. 117-125

27. Mətn və informasiya (qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dili əsasında) // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, IY, Bakı: Elm, 2004, s. 67-74

28. İkinci Şərqi Türk Xaqanlığı zamanında etnik-mədəni mərkəzlər və dil prosesləri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, № 4, Bakı, ADPU, 2004, s. 506-512

29. Türkünstan: etnokulturoloji proseslər və ümumtürk ədəbi dili // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Mədəniyyət Dünyası. Elmi, nəzəri məcmuə, IX bur., Bakı, 2004, s. 255-258

30. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: ədəbi kommunikativ sistem və ədəbi abidələr // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Elmi axtarışlar, XII toplu. Bakı: Nurlan, 2004, s. 7-15

31. Qıpçaq türkiyəsi // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərlərsə elmi məqalələr məcmuəsi, № 1, Bakı: Mütərcim, 2005, s. 23-28

32. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: mədəni-tarixi şərait, dil prosesləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, № 1, 2005, s. 4-6

33. Oğuzlar: Türkünstan etnik-mədəni mühiti və dil prosesləri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, № 1, Bakı, ADPU, 2005, s. 202-207

34. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid: fonetik qanun və hadisələr / GDU. Elmi əsərlər məcmuəsi – 1. Bakı: Nurlan, 2005, s. 63-67

35. Türki və orta türk dövrünün etnokulturoloji prosesləri // Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər, № 1, Bakı, 2005, s. 40-43

36. İkinci Şərqi Türk Xaqanlığı: tarixi-mədəni şərait və türk etnosları // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, № 1, Bakı, 2005, s. 12-17

37. Türki formaları və əsas etnokulturoloji proseslər // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, I, Bakı: Elm, 2005, s. 94-104

38. Qədim türk dövrünün etnik və dil prosesləri // Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər, № 3, Bakı, 2005, s. 15-19

39. Qədim türk dövründən orta əsrlərə keçid: etnokulturoloji mühitlər və etnik – mədəni proseslər // Bakı Slavyan Universiteti. Elm və cəmiyyət. Elmi məqalələr toplusu № 1, Bakı, 2005, s. 193-199

40. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: əski türk yazılı abidələri və ümumtürk ədəbi dili // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, № 3, Bakı, ADPU, 2005, s. 590-596

41. Mətn və onun təşkili mexanizmi («Dədə Qorqud Kitabı» və Kültüqin yazılı abidələrinin dili əsasında) // AMEA Folklor İnstitutu. «Dədə Qorqud», № 1, Bakı, «Səda» 2005, s. 17-23

42. Qıpçaqlar və orta əsrlərdə etnik-mədəni proseslər // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, № 2, Bakı, 2005, s. 13-17

43. Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində tanrıçılıq motivləri / AMEA Folklor İnstitutu. «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» III Uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s. 482-484

44. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid: söz birləşməsi və sadə cümlə // GDU. Elmi xəbərlər. Humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 2. Bakı, 2005, s. 10-14

45. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid: söz yaradıcılığı / GDU. Professor-müəllimlərin, aspirant və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları. Bakı: «Nurlan», 2005, s. 35-39

46. Qədim türk yazılı abidələrindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid: ismin hal kateqoriyası // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik məsələləri, № 2 (3), Bakı, 2005, s. 114-119

47. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid: norma və ümumi qrammatik kateqoriyalar // AMEA Terminologiya Komissiyası. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2005, s. 25-31
48. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid: felin şəkil kateqoriyası // ADPU. Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, № 5, Bakı, ADPU, 2005, s. 122-126
49. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid: söz yaradıcılığı / GDU. Professor-müəllimlərin, aspirant və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2005, s. 35-39
50. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Türko­logiya. Beynəlxalq elmi jurnal. № 1, Bakı-2006, s. 52-63
51. Orta türk dövrü: regional türkilər və dövrün yazılı mənbələri // AMEA akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun Elmi Araşdırmaları. Elmi – nəzəri məqalələr toplusu, VIII bur., Bakı, 2006, s. 265-268
52. Mətn və sema // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr, III, Bakı: Elm, 2007, s. 138-149
53. Qafqaz Albaniyasının yazılı abidələrinin oxunması haqqında // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr, 3-4, Bakı: Nurlan, 2008, s. 238-243
54. К чтению эпиграфических памятников Кавказской Албании (Азербайджана) на территории современной Грузии // Телавский Государственный Университет. Сборник научных трудов, № 2 (24). Телави – 2008, с. 284-286
55. Azərbaycanın alban yazılı abidələrinin oxunması haqqında (Mingəçevir abidələri) // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Türko­logiya. Beynəlxalq elmi jurnal. № 1-2, Bakı-2009, s. 63-79
56. Eski Türk Devri'nden Orta Türk Devri'ne Geçiş: Türklerde Dini-Mitolojik Sistem // TURAN Strateji Araştırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi. Konya (Türkiye). Sayı: 3, Yaz 2009, s. 179-183
57. Eski Türk Dönemi Azerbaycanda Etno-kültürel Çevre ve Yaşam Tarzının Dil Süreçleri Üzerine Etkisi // TÜRKBİLİM dergisi – Sosyal, Kültürel, Siyasal, Ekonomik, Teknolojik, Ekolojik Bilgisel Uluslararası İletişim Dergisi. İzmir (Türkiye). Sayı: 1, sonbahar, 2009, s. 125-133

58. Türküstan Ve Orta Çağ Türk Edebi Dili: Türki // YOM Türk Kültür Dergisi. İstanbul (Türkiye). Sayı: 15, yaz, 2009, s. 81-86
59. Azərbaycanın qədim türk runik yazılı abidələri // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, 2, Bakı: Nurlan, 2009, s. 68-80
60. Epos dili və leksik-semantik funksionallıq // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, 3, Bakı: Nurlan, 2009, s. 176-182
61. Orta əsrlər türk yazılı abidələrində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, 4, Bakı: Nurlan, 2009, s. 102-111
62. Qədim türk (runik) yazılı abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dilinə keçid // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 1, Gəncə – 2010, s. 174-178
63. Qədim türk əlifbası ilə xalça işarələrinin genealoji və tipoloji uyğunluqları // AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər – I, Bakı: «Nurlan», 2010, s. 96-116
64. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: türk epos ənənəsi və dil / AMEA Folklor İnstitutu. KKTC Doğu Akdeniz Universiteti. Türk epik ənənəsində dastan «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» Yİ Uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı, 25-26 noyabr, 2010-cu il, s. 488-490
65. К чтению письменных памятников Кавказской Албании (Азербайджана) на территории Грузии // Казахский Национальный Университет имени Аль-фараби. Вестник. Серия филологическая, № 4-5 (128-129). Алматы, 2010, с. 374-376
66. К чтению эпиграфических памятников Кавказской Албании (Азербайджана) (Памятники из Мингечаура) // Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Том 23 (62), № 3. Филология. Социальные коммуникации. Симферополь (Украина), 2010, с. 85-92
67. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. Magistr hazırlığı üçün dərs vəsaiti. Bakı: «Nurlan», 2004, 182 səh.
68. Qədim türk yazılı abidələrinin dili (Qədim türk ədəbi dilində bədii üslub). Magistr hazırlığı üçün metodik göstəriş. Bakı, 2002, 17 səh.
69. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Magistr hazırlığı üçün fənn proqramı. Bakı, 2002, 8 səh.
70. Orta q türk ədəbi dili. Magistr hazırlığı üçün fənn proqramı. Bakı, 2004, 11 səh.

Эпоха перехода с древнетюркского литературного языка в
литературный язык средних веков (тюрки)

Р Е З Ю М Е

Диссертация состоит из "Введения", двух глав, "Заключения", из списка использованной литературы и списка сокращений.

В "Введении" обосновывается актуальность темы, ее научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, формулируются методы и принципы исследования, даются сведения об апробации и структуре работы.

В первой главе - "Переход с древнетюркского времени в среднетюркскую эпоху: историко-культурные условия и языковые процессы" рассматривается отделение и распространение тюркских этносов в разных направлениях (кипчаков на северо-запад, огузов на юго-запад), а также этнокультурные и языковые процессы в них. Этнокультурные процессы средних веков проявляет себя как логическое продолжение подобных процессов древнетюркского времени. Появляются новые источники для развития и обогащения литературного языка средних веков - тюрки, а также расширяется ее функциональная география.

Вторая глава диссертации - "Переход с древнетюркских (рунических) письменных памятников к письменным памятникам средних веков: развитие литературных норм". В этой главе исследуются литературные нормы языка, передаваемые с древнетюркского времени в эпоху средних веков, подвергающиеся некоторым изменениям. Лексические единицы семантически изменяются. Например, слово бодун в памятнике в честь Кюл-тегина употребляется в значении "народ", а в тюркских памятниках средних веков наблюдается в значении "член семьи" (или же слово битиг соответственно в значениях "письмо" и "книга", "тетрадь"). В тюркском литературном языке средних веков тюрки как и в орхон-енисейских памятниках наблюдаются сложноподчиненные предложения с двумя главными предложениями, а также синтаксические конструкции сложноподчиненных предложений, в которых придаточные предложения находятся внутри главных предложений.

В "Заключении" даются основные результаты исследования.

Transition period from the old turkish literary language into the medieval turkish literary language (turki)

S U M M A R Y

Dissertation consists of “Introduction”, two chapters, “Result”, list of abbreviations and list of used literature.

The actuality of the theme, its scientific innovation, theoretical and practical importance are grounded in the introduction and here is given information on the goal and objectives, methods and aprobation of the research.

I chapter is called “Transition from old Turkish period into medieval Turkish: historical – cultural condition, language processes”. This part deals with of Turkish ethnic groups and their spreading on varions directions, ethnical – cultural and language processes taking place here by the end ofold Turkish period. But in reality, the ethnocultural processes taking place during Medievls were logical continuation of similar processes of old Turkish period. Therefore, the active ethno-cultural subjects of the previons period remayn as the major power and here is added another subject-the karlugs to the list.

On the basis of active ethno – cultural relationship with other ethnic groups, the integration opportunities of literaru language with other languages were increased. Not only new sources for development and enrichment of Medieval Turkish literary language were created, but also its functional areal was widened; the usage dimension of Medieval Turkish literary language (turki) went from the previous uniform monoturkish surroundings towards non-turkish surroundings «turki» influenced to different lingio-ethnic surroundings.

II chapter is called «Transition from the old turkish (runik) written monuments into the Medieval Turkish written monuments: development of literary language norms». In this chapter is investigated literary language norms transitted and changed from old period to Medieval and the old turkish written monuments into Medieval Turkish written monuments. Meaning changes occur in lexical units, e.g.: the word bodun in runik monument means «people», bit in Medieval Turkish written monuments it means – «family member» (or bitig «writing» and «book», «copybook»; sab «word» and «news» etc). As in Orkhon-Yenisey monuments, complex sentences containing two principal clauses situated in principal clauses were used in medieval turkish literary language.

In the “Result” is given the results of the research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

АЛИЕВ ЯДИГАР ВЕЛИ ОГЛЫ

**ЭПОХА ПЕРЕХОДА С ДРЕВНЕТЮРКСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
СРЕДНИХ ВЕКОВ (ТЮРКИ)**

10.02.06 –Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

Баку - 2011